

КОНТИНУАЛЬНО-ІЄРАРХІЧНА МОДЕЛЬ ОСОБИСТОСТІ

Ольга САННІКОВА

УДК 159.923

Olha Sannikova
CONTINUUM-HIERARCHICAL MODEL OF PERSONALITY

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Про винятково високий інтерес психологів до проблеми особистості свідчить широке різноманіття відповідних моделей, концепцій, теорій. Так, В.В. Рибалка в капітальному хрестоматійному посібнику презентує 49 теорій особистості у вітчизняній філософії, психології, педагогіці (див. [7]), а в окремому дослідженні піддає конструктивному аналізу 40 визначень категорійного поняття “особистість” та пропонує “формули”, точніше – понятійні моделі або карти, особистості [6]. На доповнення цього, скажімо, зарубіжні науковці Л. Х’елл і Д. Зіглер у солідному підручнику вичерпно схарактеризовують 17 теоретичних систем, що наявні у світовій психології під завісу ХХ ст. [13]. Окрім того, при аналізі різних визначень даного феномену звертає на себе увагу той факт, що практично, розрізняючись за повнотою, обсягом, змістом, рівнем опису дійсності, вони розкривають з конкретних позицій кожного дослідника різні сторони одного й того ж цілісного психосоціального явища людини. Ядром цього цілого здебільшого є макроструктура особистості, в котрій поєднуються (узагальнюються) найважливіші індивідні, суб’єктні, суто особистісні риси та властивості індивідуальності.

Водночас в останнє десятиліття істотно розширився проблемний контекст психологічного пізнання онтофеноменальної природи особистості як окремо самотнього зрізу буття людини у взаємодії її зі світом, у процесі якої вона відкриває й учинково зреалізовує сенс свого життя (В.А. Роменець). У цьому аналі-

тичному розрізі яскравим прикладом є монографічне дослідження А.А. Фурмана, що обґрунтовує конструкти, принципи, закономірності та методологічні засоби генези смислотворчої сфери особистості (див. [11]), а також його розвідка (у співтоваристві з А.В. Фурманом) на предмет створення та психософського опрацювання методологічної оптики постнекласичного ідеалу (типу) раціональності як цілісного набору новітніх інструментів методологування у форматі філософсько-психологічного пізнання особистості [12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманіття психологічних структур особистості широко уявлено в історії зарубіжної психології різними напрямками і теоріями: психоаналітичною З. Фрейда; аналітичною К.Г. Юнга, соціально-психологічною А. Адлера, “векторною” (“теорією поля”) К. Левіна, конституційно-психологічною В. Шелдона і Е. Кречмера, факторно-аналітичною Г. Айзенка і Р. Кеттела, поведінковою теорією В. Скіннера та ін. Основні радянські психологічні школи особистості оприявнювані концепціями О.Ф. Лазурського, С.Л. Рубінштейна, Л.С. Виготського і О.М. Леонтєва, Б.Г. Ананьєва, В.М. Мясіщева, Д.Н. Узнадзе, Б.М. Теплова і В.Д. Небиліцина, В.С. Мерліна, Л.І. Божович, К.К. Платонова, О.Г. Асмолова та іншими. Сучасні уявлення української психологічної школи про особистість викладені у роботах М.Й. Боришевського, С.Д. Максименка, В.В. Рибалки, Т.М. Титаренко та інших авторів [8].

Однією з важливих тенденцій розвитку психології особистості є реалізація структурного

підходу, за якого особистість розглядається як цілісне утворення, котре охоплює розвиткове багатоманіття взаємопов'язаних характеристик. Так, К.К. Платонов свого часу обґрунтував концепцію динамічної функціональної структури особистості, яка обіймає соціально зумовлену підструктуру, підструктуру досвіду, індивідуальних форм відображення і біологічно зумовлену підструктуру. О.Г. Ковальов розглядав структуру особистості як взаємодію темпераменту, характеру, здібностей і спрямованості. В.М. Мясіщев, поряд із психічними процесами, властивостями і станами, долучав до структури особистості систему стосунків, котру вивчав як системотвірний (структуроутворювальний) чинник (у західній психології до цього підходу близька за змістом теорія "атитюдів") [5]. В.С. Мерлін структуру особистості висвітлював як взаємний зв'язок та організацію її властивостей, симптомокомплексів. При цьому цілісними компонентами особистості він називав властивості, кожна з яких одночасно є вираженням і здатності, і характеру, і спрямованості (див. [5]). Б.Г. Ананьєв компонентами особистості називав психічні процеси, стани, психічні і психофізіологічні властивості [2].

Отож, теоретичний аналіз наявних концепцій свідчить про те, що немає єдиної загальноновизнаної структури особистості, як і немає єдиного загальноновизнаного її визначення, а існують різні конструкти, що об'єднані цим терміном і відповідні до їх змістовлень теорії, що утримують водночас прикладну методологію вивчення особистості із позицій конкретної концепції. Як справедливо відмічають В.М. Блейхер і Л.Ф. Бурлачук, "...ми повинні визнати і певну умоглядність існуючих уявлень про структуру особистості. Саме тому вони є відносно невразливими для будь-якої критики, адже сама ця критика не оперує конкретним психологічним матеріалом, а відштовхується лише від іншого (часто непорівнюваного) погляду на структуру особистості" [1, с. 81].

Метою статті є теоретичне обґрунтування континуально-ієрархічної моделі особистості у взаємодоповненні формально-динамічного, змістово-особистісного і соціально-імперативного рівнів її актуального уможливлення, між якими функціонують відмінні за механізмами здійснення блоки регулювання, що в сукупній холістичній динаміці розвитку виявляють тенденцію переходу особи від біологічного до соціокультурного її розвиткового зумовлення.

Досягнення мети передбачало вирішення таких **завдань**: а) розкрити зміст континуально-ієрархічної макроструктури особистості із позицій системного підходу; б) здійснити метапараметричний аналіз різнорівневих підсистем континуально-ієрархічної структури та охарактеризувати асертивність як важливу рису особистості; в) висвітлити структуру емоційності із позицій континуально-ієрархічного підходу; г) змістовно охарактеризувати структурні компоненти емоційності у холістичному плетиві її параметрів і властивостей.

Виклад основного матеріалу. В пропонованому дослідженні, спрямованому на вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості, спираємося на розгорнуті структурні уявлення Б.Г. Ананьєва. Розробляючи *теорію індивідуальності*, цей відомий науковець пов'язував проблеми вивчення індивідуальності із пізнанням людини "як єдності та взаємозв'язку її властивостей як особистості, так і суб'єкта діяльності, у структурі яких функціонують природні властивості людини як індивіда" [1, с. 334]. Систематизуючи науки про людину, а також знання у рамках психології, він розглядав людину як індивіда, суб'єкта діяльності, особистість та індивідуальність. Перш ніж перейти до уточнення змісту ключових понять, що використані у цій роботі в контексті проблематики особистості, розглянемо співвідношення понять "індивід", "суб'єкт", "особистість", "індивідуальність". У зв'язку з цим Б.Г. Ананьєв пише: "Утворення індивідуальності й зумовлений нею єдиний напрям розвитку індивіда, особистості та суб'єкта в загальній структурі людини стабілізує цю структуру і є важливим чинником високої життєздатності та довголіття" [1, с. 111]. У такий спосіб запропоновані понятійні уявлення упорядковують відповідну феноменологію в онтогенезі людини. Водночас за змістом усі поняття-конструкти перебувають у стані взаємозадіяння, причому "найменшим", первинним поняттям тут є індивід, "найбільшим" – індивідуальність. Ці думки Б.Г. Ананьєва для нас є концептуально ключовими.

Для того щоб більш чітко окреслити особливості кожного поняття-терміна, зазвичай науковці вдаються до "відмінностей" [4] у змісті понять "індивідуальність" та "особистість", "особистість" і "суб'єкт", "суб'єкт" та "індивід". Переважно підкреслюється те особливе, що відрізняє одну систему від іншої. Зокрема у вузькому сенсі слова особистість окреслена

потребо-мотиваційною сферою, підструктурою спрямованості [2], тоді як у широкому – вона трактується як складна розвіткова система, котра утворюється із шерегу підсистем.

Визначаючи обсяг та зміст поняття “індивідуальність”, знову звернемося до робіт Б.Г. Ананьєва. “Якщо особистість – “вершина” усієї структури особистісних властивостей, то індивідуальність - це “глибина” особистості і суб’єкта діяльності” [2, с. 173]. До того ж індивідуальність указує на психологічну неповторність окремої людини як надскладного психо-соціального цілого. Трактуючи індивідуальність як загальний ефект злиття соціальної і біологічної природи в індивідуальному розвитку особи, вказаний науковець підійшов до виявлення її своєрідності та неповторності з позицій співвідношення відкритої і закритої систем. Як відкрита система, людина уможливорює свій індивідуальний розвиток у постійній взаємодії зі світом. “У центрі такої відкритої системи знаходиться комплекс властивостей особистості з її багаточисельним плетивом соціальних зв’язків і властивостей суб’єкта діяльності, котрий перетворює дійсність” [1, с. 327]. У даному теоретичному контексті широке за обсягом поняття “особистість” охоплює всі зазначені властивості. Натомість логічно припустити, що вузько витлумачене поняття “особистість” буде фіксувати тільки соціальні риси людини.

Враховуючи наявні методологічні і суто пояснювальні підходи до дослідження структури особистості і спираючись на існуючі уявлення про професійно важливі властивості та про внутрішнє спричинення індивідуальної вибірковості відносно зовнішньої детермінації (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Л.І. Божович, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн), нами запропонована *багатовимірною моделлю структури особистості* (у широкому сенсі цього поняття). Згідно з цією моделлю особистість розглядається як макросистема, котра складається з різнорівневих, узв’язаних підсистем, що мають окремі психічні характеристики. Щонайперше зауважимо, що як рівновагом ми виділяємо: а) формально-динамічний; б) змістовно-особистісний; в) соціально-імперативний функціональні рівні (*рис. 1*).

До першого рівня (як основи, фундаменту, опори), що передуює розвитку інших, належить сукупність усіх властивостей, які відображають динаміку, перебіг, активність психічних явищ та індивідні властивості конституційного характеру. Другий рівень охоплює власне особистісні властивості (тобто передбачає розу-

міння особистості у вузькому значенні слова): систему цінностей, спрямованість, потребо-мотиваційну сферу та ін. Третій рівень умовно названий нами соціально-імперативним (від латів. *imperativus* – наказовий, безумовний) містить клас характеристик, спричинений задіянням особистості у різноманітні суспільні, соціальні зв’язки та впливом реального довкілля, соціальних норм, культурних традицій тощо (див. [8; 9; 10]).

Будь-яке явище зовнішнього світу стосується людини як суб’єкта тією мірою, якою воно вплетене в контекст її реальної життєдіяльності. Вибірковість, добір інформації, явищ, знань визначається певними чинниками як усвідомленого, так і неусвідомленого – ситуаційного – характеру. Тому виділення тільки двох рівнів (динамічного і змістовного) обмежує, “замикає” структуру особистості як систему, тоді як соціально-імперативний рівень є тим “простором”, тією ланкою, через який і через яку й відбувається взаємодія особистості як *відкритої системи* з навколишнім світом. Третій рівень жорстко контролюється свідомістю. Якщо два перші співзвучні (і вербально, і сенсово) уявлення про динамічне і змістовне наповнення психічного, то третій рівень охоплює той клас характеристик, котрі віддзеркалюють і наявні в особистості уявлення про суспільство, мораль, норми, культуру, знання тощо, і саму її моральність.

Проте не всі знання, не всі відомості, що поступають з навколишнього світу, знаходять відображення у свідомості окультуреного індивіда, особисто приймаються, переживаються ним, стають частиною його особистісного світу. Людина може бути “носієм” певної інформації, моралі, етики, професійних знань тощо, але при цьому абсолютно внутрішньо не використовувати, не приймати, не переживати їх. У цьому разі знання, зокрема професійні, залишаються відчуженими від особистості і не використовуються нею повною мірою у життєвих ситуаціях. Зазначене важливо враховувати у соціономічних професіях, де особистість учителя, психолога, психотерапевта сама є істотним чинником і засобом на шляху досягнення особою цілей професійної діяльності.

Все, що не перейшло в змістовно-особистісне утворення із сусідніх підструктур, як підтверджує емпірика, залишається або на рівні декларації, що не затребуване особистістю (III рівень – соціальні норми, уявлення про культуру, знання тощо), або на шаблі нереалізованих природних можливостей (I рівень).

Рис. 1.
Континуально-ієрархічна структура особистості

Перше виявляється у порушенні особистісної гармонії, в інконгруентності, тобто в невідповідності поведінки особистості нею ж декларованим правилам, нормам (прикладом тут є прояв професійних деформацій), друге – в нереалізованих сподіваннях, задатках до невибраної професії і тому нерозвинених. У будь-якому разі змістово-особистісна підструктура є центральним утворенням особистості у широкому сенсі як багатовимірної складнорозвиткової макросистеми.

Межі взаємин між описаними рівнями складні, умовні і розмиті. Саме це дозволяє розглядати переходи від одного рівня до іншого як деякий суміжний простір, що об'єднує риси, котрі водночас належать до двох сусідніх рівнів. Ці переходи – “суміжні зони” – мають своє психозмістовне наповнення. Зокрема, формально-динамічний (перший) і змістово-особистісний (другий) рівні охоплюють загальний для обох полів набір характеристик, котрі однозначно не можна віднести тільки до одного з них. В узагальненому вигляді функція таких “суміжних” зон полягає передусім у поєднанні різних рівнів, у підтримці цілісності самої системи. Це, своєю чергою, означає, що риси, котрі відносяться переважно до певного рівня, не функціонують дискретно. Це – континуальні утворення, тому можливий або плавний перехід однієї риси в іншу, або якісне її перетворення (трансформація).

Отже, розглянуті рівні, а саме формально-динамічний, змістово-особистісний, соціально-імперативний, головню через об'єднувальний вплив суміжних зон, є взаємопов'язаними та узв'язаними. Ступінь вираженості кожної властивості особистості спричинений подвійно – як біологічними чинниками, так і соціальними факторами. Кожна властивість, кожна риса в контексті цієї структури розглядається як континуум, що “пронизує” всі підструктури особистості, котрі взаємно проникають одна в одну, обоюдно змістовно збагачуючи обидві.

Саме наявність зон перетину, які одночасно належать до сусідніх рівнів, забезпечує “проростання”, безперервність та цілісність у розвитку окремих психічних властивостей особистості (емоційності, асертивності, схильності до образи, цинізму, конфліктності, толерантності тощо), що по-різному виявляються на кожному рівні аналізованої структури – від нижчих рівнів до вищих, себто від біологічно спричинених до соціально зумовлених, що свідчить про *діменсиональність* (безперервність) кожної властивості, про її цілісність і контину-

альність. Водночас згрупування елементів системи у підсистеми (порівневі організованості), об'єднання їх у відносно самостійні, відособленні сукупності, що надає системі певної *дискретності*.

Так, скажімо, накопичення професійних знань, різної інформації про професію певним чином впливають на змістові властивості особистості (відношення між третім і другим рівнями). Аналогічно властивості, котрі відносяться до першого рівня, впливають (хоча й неоднозначно) на другий, змістово-особистісний рівень. При цьому суміжні зони, з одного боку, нейтралізують небажані для усієї системи зміни руйнівного характеру, з іншого – направляють психічну активність на вибіркоче розгортання бажаних трансформацій. Результат взаємодії усіх позначених підсистем визначається мірою їх реального задіяння, активності, “здатності абсорбувати” позитивні впливи.

Припускаємо, що індивідуальність як вища форма розвитку особистості характеризується певним, специфічним поєднанням зазначених властивостей. У процесі співдії ці властивості змінюються як у рамках окремих підсистем, так і у рамках усієї системи, переінакшується їх якісно-кількісне поєднання, модифікується домінування кожної з них. Індивідуальність, таким чином, є не лише вищим рівнем розвитку особистості, а ще й характеризується унікальною комбінацією різнорівневих властивостей особистості, їх відносинами та особливостями динамічного перебігу.

Для дослідження конкретних психологічних характеристик у рамках запропонованої системи властивостей, нами використаний інтегральний підхід (В.С. Мерлін), при якому: 1) кожна підсистема (рівень) визначається тільки її властивими закономірностями; 2) кожна підсистема має бути презентована обмеженою кількістю властивостей, а також показників, що є найбільш типовими її характеристиками (ознаками); 3) статистично значущі зв'язки між властивостями одного і того ж рівня мають визначати відносно замкнену систему; 4) характер зв'язків між вибраними показниками повинен відображати своєрідність зв'язків між різними ієрархічними рівнями [5].

Якщо розглядати конкретні психологічні характеристики скрізь змістовий формат саме цих координат (структурних рівнів), то інформація про кожну властивість та її різнорівневі параметри не може бути репрезентована рівномірно за всіма особистісними нашаруваннями. Це пов'язано не лише зі слаб-

кістю наукових розробок відповідної проблемної теми, а й зі складністю, унікальністю кожного психологічного феномену, що розглядається. Однак спробуємо компактно, у вигляді психографічної **таблиці**, систематизувати відомості про окремі властивості особистості. Вона отримана нами у результаті теоретичного аналізу та емпіричного синтезу. Причому показниками наведених підсистем нами обрані: на формально-динамічному рівні – сукупність усіх властивостей, ознак, котрі відображають динаміку, перебіг психічних процесів і явищ тощо; на змістово-особистісному – компоненти певної властивості особистості, які віддзеркалюють її цінність, мотиваційну потужність, стійкість тощо; на соціально-імперативному – компоненти психічного феномену, що відтворюють проєкції (вимоги) культури, професії, соціального середовища та ін. Підставою для виокремлення перелічених груп показників слугує висока репрезентативність цих рис у самій структурі особистості, їх значущість у професійній діяльності, виняткова роль в індивідуальному становленні особистості та в повсякденній регуляції діяльності, а також їх відповідність принципам і вимогам інтегрального підходу.

У **табл.** подані характеристики базових метапараметрів різнорівневих підсистем континуально-ієрархічної структури особистості, кожна з яких вирізняється певним поєднанням відповідних складників-компонентів (порядок рівнів поданий відповідно до схеми, що зображена на **рис. 1**).

Аналогічно описаному можна уявити структуру таких рис особистості, як агресивність, товариськість, цинізм, заздрість, конфліктність, толерантність, асертивність, самостійність тощо. Ці риси особистості по-різному представлені на всіх рівнях, причому якщо, скажімо, агресивність, товариськість, конфліктність найбільш яскраво виявляються на формально-динамічному рівні, то осереддя заздрості, конфліктності більшою мірою зсувається до змістово-особистісного, а “ядро” цинізму – до соціально-імперативного рівня. Проте всі ці якості-риси певним чином – з різною інтенсивністю, забарвленням, різноманіттям – виявляються *на всіх рівнях* пропонованої континуально-ієрархічної структури особистості.

Отож вирізнення окремих підсистем засновано на логіко-методологічній процедурі *диференціації*, тоді як їх взаємодія через суміжні зони можлива на засадах процедури

інтеграції. Континуально-ієрархічна структура особистості обґрунтована на засадах системного підходу як багаторівнева і полімодальна система, як сукупність компонентів, котрі співдіють між собою, що забезпечує її функціонально-розвиткову цілісність. У зв'язку з цим В.О. Ганзен зауважував, що “системний підхід – це єдність інтеграції і диференціації при домінуванні тенденції об'єднання” [4, с. 5].

Здійснена нами критична рефлексія здобутого вказує на обмеженість і спрощеність обстоюваної схеми, як і будь-якої теоретичної схеми загалом. І все ж вважаємо запропоновану модель корисною, зокрема для аналізу особистості професіонала. У професійній діяльності відбувається специфічна функціональна і конституційна зміна, розвиток, трансформація “загальнопсихологічної” структури особи та формування особистості саме фахівця певного профілю. Запропонована структура інтегрує найбільш адекватні, на наш погляд, уявлення про особистість, і тому не є абсолютно новою. Водночас вона дозволяє упорядкувати множини її властивостей, як і професійно важливих, що відповідають вимогам діяльності, розглянути їх у рамках цілісної системи і визначити підходи до дослідження індивідуальних траєкторій її становлення.

Евристичний пояснювальний потенціал запропонованої нами теоретичної моделі також повно виявив себе при дослідженні **емоційності** як системної *властивості особистості*, що не обмежена тільки темпераментальним рівнем індивідуальності. В контексті континуально-ієрархічного теоретизування емоційність розглядається нами і як емоційне явище, і як властивість особистості. Як відомо, емоції характеризують дотичність суб'єкта до навколишнього світу, причому вони не стільки віддзеркалюють самі предмети і явища (як у пізнанні), скільки виявляють суб'єктивне ставлення особи до них. Саме суб'єктивні переживання є власне сутнісно психічним в емоціях. До того ж емоційні явища – це єдність двох моментів: певного змісту відображуваного об'єкта і суто перебіг емоційного переживання.

Ситуативні емоції (актуальні емоційні реакції, які виникають у певних ситуаціях) презентують свідомості актуальну, вибіркочку дотичність суб'єкта до того, що безпосередньо ним віддзеркалюється. Вони реалізуються в *емоційних станах*, мінливих суб'єктивних переживаннях. Однак емоційні явища опри- явлені не лише актуальними (ситуативними,

*Метахарактеристики різнорівневих підсистем
континуально-ієрархічної структури особистості*

№	Підсистеми (рівні)	Метахарактеристики індивідуальності (базові метапараметри)	Конкретний приклад
			Характеристики (показники) асертивності як риси особистості
1	III. Соціально-імперативний рівень	Компоненти певної властивості особистості (психічного феномену), що відображують проєкції (вимоги) культури, релігії, професії, соціального середовища тощо	Показники ступеню конгруентності асертивності (відповідності) стосовно: - національної культури; - релігії, - соціального середовища, - професії, - спілкування тощо, а також особистісна регуляція конгруентності асертивності
2	Зона перетину. Підструктура досвіду	Компоненти свідомих дій (діяльності), знань, умінь та навичок, спрямованих на продуктивний, якісний і своєчасний прояв певної властивості особистості	Показники наявності: - соціальної компетенції, - певних знань про асертивність та асертивну поведінку, - навичок асертивної поведінки, - творчого використання означених умінь і компетенцій, - особистісного контролю та регуляції навичок асертивної поведінки
3	II. Змістово-особистісний рівень	Компоненти певної властивості особистості (психічного феномену), що відображують її цінність, мотиваційну потужність, стійкість, потяги, схильність тощо	Показники: - цінності асертивності для особистості, - сили і стійкості мотивації виявляти асертивну поведінку, - схильності до асертивності, - настанов на асертивну поведінку, - прийняття інших, - рефлексії вказаної поведінки, - саморефлексії вчинення
4	Зона перетину. Підструктура якісних характеристик	Компоненти психічної активності людини, що виявляється в емоційній, інтелектуальній, руховій сферах	Якісні показники асертивності: - емоційний компонент, - когнітивний компонент, - конативний компонент, - контрольно-регулятивний, - рефлексивний
5	I. Формально-динамічний рівень	Компоненти, що відображають силу, динаміку, перебіг психічних явищ, енергійність, різноманітність дій	- потреба у почутті та проявах асертивності, - ініціативність асертивності, - спонтанність асертивності, - легкість виникнення, - широта асертивності, - її стійкість та ін.

“транзитними”) емоціями, але і *стійкою схильністю* до переживання емоцій певної модальності, тобто *емоційністю*. Остання, як властивість індивідуальності, постає як початок актуального реагування особи на емоціогенні ситуації. Саме індивідуальними особливостями емоційності як стійкої властивості особистості можна пояснити відмінності у переживаннях ситуативних емоцій, що виявляється у якості та інтенсивності хвилювань, котрі виникають у різних людей за одних і тих самих умов, себто у життєвих ситуаціях відносно однакової емоціогенності. Ось чому емоційність традиційно розглядається у психології як одна з найважливіших, поряд із психічною активністю, характеристик індивідуальності.

При вивченні емоційності вихідною теоретичною позицією для нас є положення, що були сформульовані Б.М. Тепловим, В.Д. Небиліциним, А.Ю. Ольшанніковою. Спочатку цими дослідниками вивчалися формально-динамічні параметри, що характеризують динаміку плину емоційного процесу і ритміку проявів емоцій зовні. При цьому Б.М. Теплов визначав темперамент як сукупність психічних особливостей, пов'язаних передусім із швидкістю виникнення емоцій, з одного боку, та їх силою – з іншого. Це загальне уявлення про темперамент відбилось на розумінні емоційності як динамічного і динамізувального утворення, до основних параметрів якого належать глибина переживання, швидкість протікання емоцій та ін. Надалі понятійні уявлення про темперамент уточнюються, деталізуються. До нього долучаються індивідуальні особливості людини, що виражаються в емоційній збудливості, в актуалізації потоку почуттів зовні, швидкості рухів, загальній рухливості людини.

Незважаючи на те, що динамічний аспект виділявся й іноземними авторами (S. Vandenberg, A. Kuse, G. Neumanns, A. Buss, R. Plomin, K. Gottschaldt та ін.), при описі типів темпераменту вказувалося на закономірно властиві представникам цих типів емоційні характеристики, котрі пізніше В.Д. Небиліциним та А.Ю. Ольшанніковою були названі “якісними”. Подальші дослідження А.Ю. Ольшаннікової і творчої групи, яку вона очолювала (роботи І.В. Гризлової, О.І. Палія, І.В. Пацявичюса, І.А. Переверзевої, О.П. Саннікової, В.В. Семенова) розширили теоретичні уявлення про якісні характеристики емоційності та їх покомпонентну побудову (І.В. Пацявичюс, О.П. Саннікова). Зокрема вони підтвердили, що сукупно якісні та динамічні особ-

ливості емоційності людини, будучи базальними властивостями, діють у ролі фундаменту для формування особистісно-сміслових, психозмістовних рис-якостей. Тому в структурі даного феномену, нарівні з динамічними і якісними аспектами, доречно виділити й змістові аспекти емоційності, які відображають явища і ситуації, що мають особливу значущість для суб'єкта [5].

В контексті особистісного і діяльнісного підходів нами встановлено, що емоційність як риса особистості, котра сформувалася до певного моменту психічного розвитку під впливом як біологічних (конституція, властивості нервової системи), так і соціальних (розвиток у процесі життєдіяльності) чинників, системно впливає на формування усіх рівнів розвитку особистості. Щонайперше вона задає межі і діапазон власних реакцій особи на довкілля, що виявляється в індивідуальних стилях діяльності, у якісно-кількісному поєднанні різних рис особистості. Крім того, емоційність, будучи стійкою характеристикою, впливає на чутливість суб'єкта до переживань, актуальних емоцій певної модальності. А це означає, що вона становить фокус перетину всіх емоційних модальностей, є глобальна властивість, у просторі якої протікають відомі психічні процеси і стани, врешті-решт вона – процес, результат і підсумок онтогенетичного розвитку особистості [8].

Отже, структуру емоційності коректно розглядати в межах макроструктури особистості, в котрій поєднуються найважливіші індивідні, особистісні риси і властивості індивідуальності. Тоді емоційність як властивість особистості – це усталене, інтегральне, структурне утворення, що характеризується певним поєднанням її різнорівневих і різноякісних показників; це комплекс індивідуально стійких властивостей, які визначають особливості виникнення і протікання емоційних переживань. На відміну від актуальних (ситуативних, транзитних) переживань, емоційність виявляється у стійкій (позаситуативній, понадситуативній) схильності до переживання емоцій певної модальності.

На *рис. 2* представлена структура емоційності в контексті макроструктури особистості та з позицій континуально-ієрархічного підходу.

І. Формально-динамічний рівень емоційності становлять ті параметри, що характеризують *емоційну збудливість*, силу, інтенсивність, тривалість, швидкість виникнення, протікання і зміни емоційних переживань та особливості зовнішніх виявів саме цих харак-

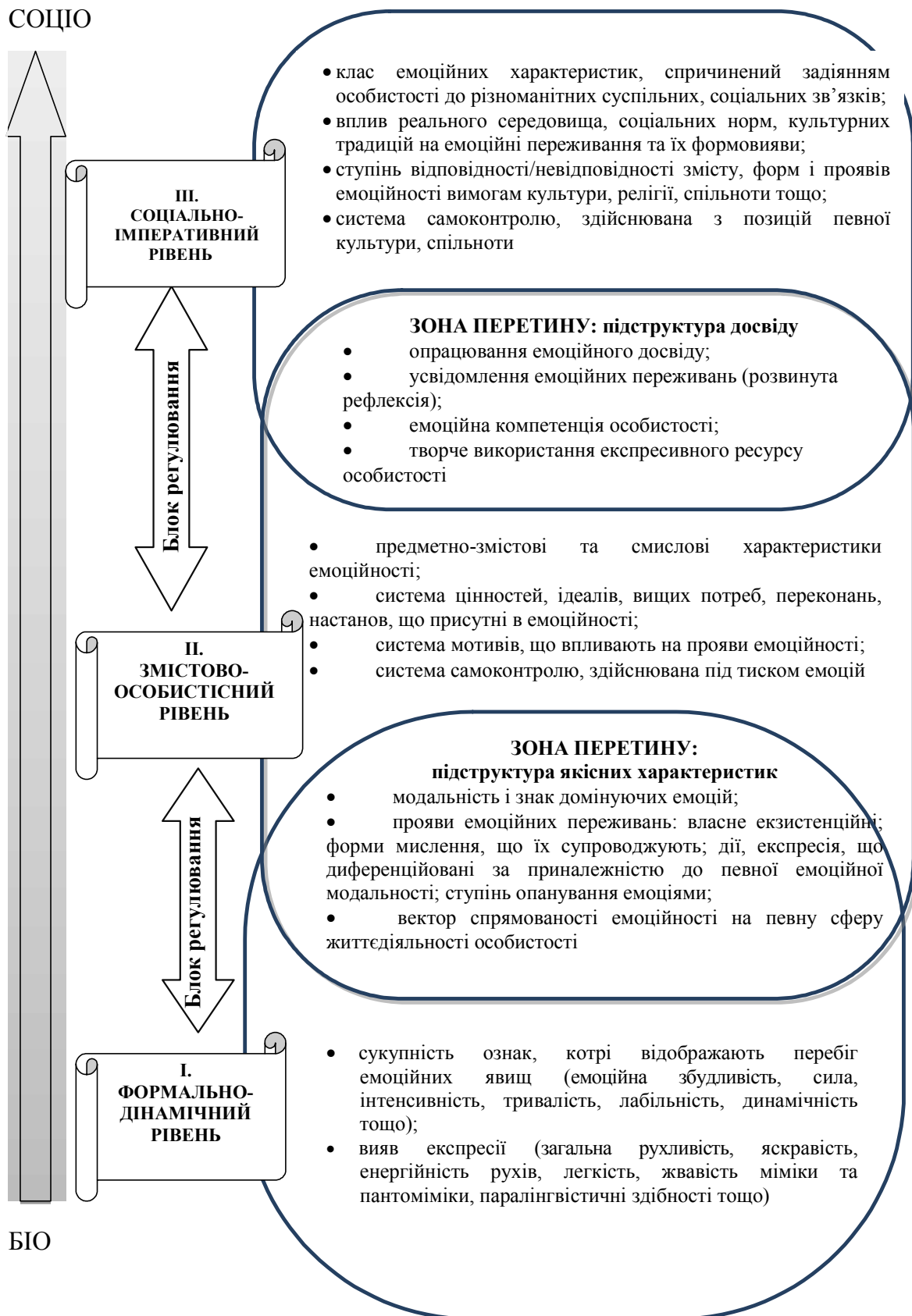

Рис. 2.

Структура емоційності з позицій континуально-ієрархічного підходу

теристик, що оприявнюються в *експресії* (більша чи менша тенденція до сильного вираження емоцій зовні, загальна рухливість людини, ступінь яскравості, енергійності рухів, легкість їх виникнення, жвавість міміки та пантоміміки, паралінгвістичні характеристики тощо).

Зона перетину – підструктура якісних характеристик емоційності, що несуть інформацію про модальність емоцій (“радість”, “гнів”, “страх”, “печаль”, “спокій”) і знак домінуючих емоцій (позитивний – радість, негативний – страх, гнів, печаль). Зазначимо таке: якість емоційного переживання (модальність і знак) В.Д. Небилицін та А.Ю. Ольшаннікова розглядали як найважливіші у мереживі всіх ознак емоційності. Одночасно вирізнення якісних емоційних характеристик як провідних параметрів емоційності уможливило пояснення особливостей взаємодії суб’єкта з найближчим довкіллям.

Відомо, що емоції певної якості (модальність і знак) відрізняються між собою ставленням особи до об’єкта, що виявляється у знаку домінуючих емоцій. Саме у цьому значною мірою й полягає їх психологічна сутність. Так, позитивним емоціям (з додатнім знаком “+”) властиве *прийняття* об’єкта і *спрямованість* на нього при *активній* (у деяких випадках і пасивній) з ним взаємодії; негативним емоціям (з від’ємним знаком “-”) – *неприйняття*, *спрямованість* від об’єкта і переважно пасивні способи взаємодії з ним. Отож *якість емоцій* здатна визначати глобальні форми взаємодії особистості з довкіллям і, ймовірно, деякі параметри активності, зв’язок темпераменту з її властивостями, з особливостями діяльності, зокрема професійної, оскільки саме *якісні характеристики емоцій* виражають їх сутнісні ознаки – дотичність суб’єктивного ставлення особи до довкілля.

В контексті континуально-ієрархічного підходу на якісному рівні структури особистості кожна із вказаних *емоційних рис-якостей* (за знаком і модальністю) може характеризуватися:

а) власне екзистенційними *емоційними переживаннями*, які виявляються у різноманітній палітрі емоцій кожного патерну;

б) особливостями індивідуальності, що відображують їх *когнітивну компоненту* (окремі форми мислення, образи, які супроводжують переживання гніву, радості, печалі, остраху, спокою);

в) наявністю *конативної компоненти*, що презентована експресивними діями, котрі диференційовані за належністю до певної емоційної модальності; кожній такій модальності

властиві специфічні для неї виразні рухи, певні пози, паралінгвістичні характеристики, тобто ті експресивні прояви, за якими *різняються* переживання радості, гніву, страху, печалі, спокою від *загальної* рухливості, активності та енергійності експресії, що взагалі притаманно формально-динамічному рівню емоційності;

г) наявністю *контрольно-регулятивної складової*, що виявляється в опануванні особистістю емоційними переживаннями та їх зовнішніми проявами.

II. Змістово-особистісний рівень. Компоненти емоційності цього рівня віддзеркалюють явища і ситуації, що мають *особливу значущість* для суб’єкта. Ці характеристики неподільно пов’язані із стержневими властивостями особистості: спрямованістю мотиваційної сфери, ціннісними орієнтаціями, моральними настановами, світоглядом тощо. Тут наявні й емоція як стан, і емоційність як властивість особистості, що самодостатньо утверджуються як цінності (див. відомі роботи Б.І. Додонова).

Зауважимо, що у психологічних дослідженнях, зокрема в лонгитюдних, встановлено, що різні рівні психічної організації людини мають різну міру стійкості і мінливості. Якщо низка *соціально-психологічних* характеристик особистості зазнає *істотних* змін упродовж життя, то її психодинамічні (формально-динамічні) характеристики, скажімо і загальна психічна активність та емоційність, *малозмінні*. Будучи стійкими і створюючи відносно усталене середовище детермінації, вони виконують функцію форми, у рамках якої й розгортається зміст. Відтак змістом є як усіяка система властивостей особистості, так і її окремі рівні та психічні властивості [8].

Зона перетину – підструктура досвіду. Як проміжна зона між двома сусідніми рівнями вона також зачіпає змістовий аспект, що просякає через предметно-сміслові психоструктури – знання, мотиви, цілі тощо й охоплює сукупність властивостей, ознак, рис індивідуальної психіки, котрі формуються у результаті *взаємодії* людини з об’єктивним світом, його соціальним середовищем. Загалом компоненти емоційності цього рівня виявляються через *опрацювання емоційного досвіду*, стосуються усвідомлених переживань і характеризуються наявністю розвиненої рефлексії; усвідомлених дій (діяльності), умінь та навичок, що спрямовані на продуктивний, якісний і своєчасний прояв емоційної компетенції особистості; творчим використанням опрацьованих умінь і навичок, конструктивним використанням експресивного ресурсу особистості.

III. Соціально-імперативний (нормативний) рівень. Компоненти емоційності тут зумовлені долученням людини до різних соціальних зв'язків і відображують вплив на її особливості загальнолюдської та етнонаціональної культури, релігії, професії, соціального довкілля, ментальних традицій тощо. Цей рівень виявляється в особливостях експресії представників різних культур (див. дослідження О.Ф. Бондаренка, В.О. Лабунської, А.В. Фурмана). У даному разі зовнішні вияви стійких переживань (радість, гніву, остраху, печалі, спокою), особливості експресії як *емоційні сигнали особистості* демонструють її приналежність до певної (культурної, національної, релігійної, професійної тощо) групи людей. При цьому ціннісні орієнтації цієї спільноти, культурні, релігійні, соціальні норми спрямовують як актуальні, так і усталені емоції окремої особистості як представника даної групи на ті об'єкти, що мають певне значення саме для цієї спільноти. Відтак на даному рівні емоційність як цілісний феномен і кожна її модальність характеризуються ступенем відповідності чи невідповідності її змісту, форм та особливостей прояву відносно вимог культури, релігії, спільноти.

Підкреслимо, що розподіл показників емоційності за вказаними рівнями є умовним, а не математично однозначним: кожна емоційна модальність (радість, гнів, страх, печаль, спокій) поєднує в собі частку динамічного, змістового і частку соціально-імперативного, причому в різних пропорціях. У процесі розвитку емоційності здійснюється постійний взаємовплив усіх зазначених рівнів, змінюється ступінь домінування кожного з них, що врешті-решт знаходить віддзеркалення в індивідуально-психологічних характеристиках емоційності та експресії.

Отже, у проведеному дослідженні показниками емоційності як складної багаторівневої властивості особистості нами обрані: на формально-динамічному рівні – сукупність усіх ознак, котрі відображають динаміку, перебіг стійких емоційних переживань та їх якість (модальність і знак домінуючих емоцій); на змістово-особистісному – компоненти емоційності, що характеризують її цінність, мотиваційну потужність, усталеність тощо; на соціально-імперативному – компоненти емоційності, що охоплюють вимоги культури, професії, соціального середовища тощо до емоційної зрілості особистості.

Підставою для виділення перелічених груп показників слугує їх висока репрезентативність

у самій структурі особистості, їх значущість у життєдіяльності, їх роль у її індивідуальному становленні, в регуляції діяльності, а також відповідність принципам і вимогам особистісного, системного, інтегрального та континуально-ієрархічного підходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Ананьев Б.Г.* Избранные психологические труды: В 2-х т. / Б.Г. Ананьев. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1. – 230 с.; – Т. 2. – 287 с.
2. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. – 339 с.
3. *Блейхер В.М.* Психологическая диагностика интеллекта и личности / В.М. Блейхер, Л.Ф. Бурлачук. – Киев: Выща школа, 1978. – 142 с.
4. *Ганзен В.А.* Системные описания в психологии / В.А. Ганзен. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 174 с.
5. *Мерлин В.С.* Очерк интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин. – М.: Педагогика, 1986. – 256 с.
6. *Рибалка В.* Формули особистості і психологічне мислення / Валентин Рибалка // Психологія і суспільство. – 2013. – №4. – С. 88–100.
7. *Рыбалка В.В.* Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: [пособие] / В.В. Рыбалка. – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2015. – 872 с.
8. *Санникова О.П.* Эмоциональность в структуре личности / О.П. Санникова. – Одесса: Хорс, 1995. – 334 с.
9. *Саннікова О.П.* Досвід побудови моделі структури особистості професіонала / О.П. Саннікова. Проблеми розвитку педагогіки вищої школи в XXI столітті: теорія і практика // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (30-31 травня 2002 р.). – Одеса, 2002. – Част. II. – С. 3–7.
10. *Саннікова О.П.* Теоретико-методологічні засади дослідження індивідуальних відмінностей / О.П. Саннікова // Наука і освіта. Спецвипуск. “Психологія особистості: теорія, досвід, практика”. – Одеса, 2010. – №9. – С. 3–7.
11. *Фурман А.А.* Психологія смислоттєвого розвитку особистості: [монографія] / А.А. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2017. – 508 с.
12. *Фурман А.А., Фурман А.В.* Вчинкова буттєвість особистості: від концепту до метатеорії / Анатолій А. Фурман, Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2018. – №1-2. – С. 5–26.
13. *Хьёлл Л., Зиглер Д.* Теории личности / Ларри Хьёлл, Даниил Зиглер; пер. с. англ. С. Меленовской, Д. Викторовой. – СПб.: Питер-Пресс, 1997. – 608 с.

REFERENCES

1. Anan'jev B.G. Izbrannyje psihologichjeskije trudy: V 2-h t. / B.G. Anan'jev. – M.: Pjedadogika, 1980. – T. 1. – 230 s.; – T. 2. – 287 s.
2. Anan'jev B.G. Chjelovjek kak prjedmjet poznaniija / B.G. Anan'jev. – L.: Izd-vo LGU, 1969. – 339 s.
3. Bljehhjer V.M. Psihologichjeskaja diagnostika intjelljekta i lichnosti / V.M. Bljehhjer, L.F. Burlachuk. – Kijev: Vyscha shkola, 1978. – 142 s.

4. Ganzjen V.A. Sistjemnyje opisanija v psihologii / V.A. Ganzjen. – L.: Izd-vo LGU, 1984. – 174 s.
5. Mjerlin V.S. Ochjerk intjegrал'nogo issljedovanija individual'nosti / V.S. Mjerlin. – M.: Pjdagogika, 1986. – 256 s.
6. Rybalka V. Formuly osobystosti i psykhologichne myslennia / Valentyn Rybalka // Psykholohiia i suspilstvo. – 2013. – №4. – S. 88–100.
7. Rybalka V.V. Tjeorii lichnosti v otjehjestvennoj filosofii, psihologii i pjedagogikje: [posobije] / V.V. Rybalka. – Zhitomir: Izd-vo ZhGU im. I. Franko, 2015. – 872 s.
8. Sannikova O.P. Emocional'nost' v strukturje lichnosti / O.P. Sannikova. – Odjessa: Hors, 1995. – 334 s.
9. Sannikova O.P. Dosvid pobudovy modeli struktury osobystosti profesionala / O.P. Sannikova. Problemy rozvytku pedahohiky vyshchoi shkoly v XXI stolitti: teoriia i praktyka / Materialy Vseukrainskoi naukovopraktyčnoi konferentsii (30-31 travnia 2002r.). – Odesa, 2002. – Chast. II. – S. 3–7.
10. Sannikova O.P. Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia individualnykh vidminnostei / O.P. Sannikova. Nauka i osvita. Spetsvyпуск. "Psykhologhiia osobystosti: teoriia, dosvid, praktyka". – Odesa. – 2010. – №9. – S. 3–7.
11. Furman A.A. Psykhologhiia smyslozhyttievoho rozvytku osobystosti: [monohrafiia] / A.A. Furman. – Ternopil: TNEU, 2017. – 508 s.
12. Furman A.A., Furman A.V. Vchynkova buttievist osobystosti: vid kontseptu do metateorii / Anatolii A. Furman, Anatolii V. Furman // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2018. – №1-2. – S. 5–26.
13. H'joll L., Zigljer D. Tjeorii lichnosti / Larri Hjoll, Daniyl Zigljer; per. s nem. S. Melenovskoy, D. Viktorovoi. – SPb.: Pitjer-Prjess, 1997. – 608 s.

АНОТАЦІЯ

Саннікова Ольга Павлівна.

Континуально-ієрархічна модель особистості.

В аналітичному дослідженні запропонована континуально-ієрархічна модель структури особистості, що витлумачена як макросистема, яка утворюється з різнорівневих, взаємозалежних підсистем із самобутніми психологічними характеристиками. Щонайперше виокремлено формально-динамічний, змістовно-особистісний і соціально-імперативний рівні розвитку функціонування особистості, котрі поєднують дві зони перетину відповідно – якісних характеристик та особистого досвіду. До першого рівня, що передуює розвитку інших, відноситься сукупність усіх властивостей, що відображають динаміку, перебіг, активність психічних явищ та індивідні властивості конституційного складу. Другий рівень охоплює власне особистісні риси: систему цінностей, спрямованість, потребо-мотиваційну сферу, атитуди тощо, третій – містить клас характеристик, спричинених долученням особистості до різноманітних соціальних зв'язків і зумовлених впливом реального суб'єктного довкілля, соціальних норм, культурних традицій на її індивідуальність. Теоретичне вирішення окремих підсистем засновано на логіко-методологічній процедурі диференціації, тоді як їх взаємодія через суміжні зони уможливлена на засадах процедури інтеграції. Відтак авторська структура особистості реалізує принципи і нормативи системного

підходу як багаторівневої і полімодальної метасистеми із плетивом компонентів, котрі холістично співдіють між собою. Водночас підтверджено значний евристичний потенціал запропонованої теоретичної моделі при дослідженні емоційності як системної властивості особистості, що не обмежена тільки темпераментальним рівнем її розвиткової організації (передусім модальністю і знаком домінуючих емоцій), а й суто особистісним (ціннісно-сисловою сферою, піковими переживаннями, пристрасністю у стосунках з іншими, ситуативною ритмікою хвилювань тощо).

Ключові слова: диференціальна психологія, теоретична модель, структура особистості, континуум, ієрархія, формально-динамічна підструктура, змістовно-особистісна підструктура, соціально-імперативна підструктура, емоційність.

ANNOTATION

Olha Sannikova.

Continuum-hierarchical model of personality.

A continuum-hierarchical model of the personality structure, interpreted as a macrosystem, which is formed from multilevel, interdependent subsystems with original psychological characteristics is proposed in an analytical study. Primarily, a formal-dynamic, content-personal and social-imperative levels of developmental personality functioning is singled out, which combine two zones of intersection – qualitative characteristics and personal experience, respectively. The first level that precedes the development of others includes a set of all properties that reflect the dynamics, course, activity of mental phenomena and individual properties of the constitutional composition. The second level covers personal characteristics: the system of values, orientation, need-and-motivational sphere, attitudes, etc., the third – contains a class of characteristics, caused by the attachment of personality to a variety of social relationships and due to the impact of the real subjective environment, social norms, and cultural traditions on its individuality. The theoretical isolation of individual subsystems is based on the logical and methodological procedure of differentiation, whereas their interaction through adjacent zones is possible on the basis of the integration procedure. Thus, the author's structure of personality implements the principles and norms of the system approach as a multilevel and polymodal metasystem with components that holistically co-operate with each other. At the same time, a significant heuristic potential of the proposed theoretical model in the study of emotionality as a systemic property of personality is confirmed, which is not limited only to the temperamental level of its development organization (primarily modality and the sign of the dominant emotions), but also purely personal (value-semantic sphere, the peak experiences, the passion in relations with others, the situation's rhythm of excitement, etc.).

Key words: differential psychology, theoretical model, structure of personality, continuum, hierarchy, formal-dynamic substructure, content-personal substructure, social-imperative substructure, emotionality.

Надійшла до редакції 10.09.2017.

Підписано до друку 14.09.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Саннікова О. Континуально-ієрархічна модель особистості / Ольга Саннікова // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 166–177.